

Erik Hedling & Anna Meeuwisse:

Filmen som agitator: Victor Sjöströms *Ingeborg Holm*

45

Victor Sjöströms tidiga skildring av fattigvården i Sverige, *Ingeborg Holm* (1913), är en på många sätt unik film. Dess estetiska värde har ägnats stort utrymme; att den kan ha haft viss politisk betydelse för samtiden är mindre omvittnat. En del filmforskare antyder att *Ingeborg Holm* kom att påverka fattigvårdslagstiftningen¹. Hur filmen kom till och hur den eventuellt kan ha bidragit till samhällsutvecklingen, är det vårt syfte att försöka skildra i det följande.

En filmhistorisk bakgrundsskiss

Filmkonsten fick sitt stora genombrott med bröderna Lumières berömda visning av rörliga bilder på Grand Café i Paris i slutet av december 1895. Filmen utvecklades snabbt till ett massmedium. I Europa var det framförallt småborgerligheten som lockades till biograferna; i USA däremot – där arbetarlönerna var dubbelt så höga som i Europa – blev filmen tidigt ett nöje för arbetarklassen². I både USA och Frankrike förekom redan i det nya mediets barndom sporadiska skildringar av fattigdomens elände. En av pionjärerna för denna samhällskritiska film var amerikanen Edwin S. Porter³, som i flera av sina verk visade den sociala misären i amerikanska slumgetton. I *The Exconvict* (1904) berättade Porter om en tidigare straffad man, som blir avskedad när arbetsgivaren får vetskap om mannens tidigare liv⁴. Porters sympatier var på offrets sida, och ännu fränare var hans samhällskritik i *The Kleptomaniac* (1905)⁵. Här kontrasteras två kvinnliga tjuvar: den ena rik, den andra fattig. De ställs inför rätta och den rika som stulit

smycken frikänns, medan den fattiga som stulit bröd hamnar i fängelse.

Med storfinansens gradvisa övertagande av filmindustrin, kartellbildningen och den ständigt växande publiken försvann dock dessa samhällskritiska tendenser inom filmen⁶. Man insåg filmens förmåga till påverkan, och när 1900-talets första decennium led mot sitt slut, började ropen på censur skalla i den borgerliga pressen. 1909 bildade den amerikanska filmbranschen sitt eget censurorgan National Board of Censorship of Motion Pictures⁷.

Filmer som handlade om fattigdom, arbetslöshet och alkoholism förekom även fortsättningsvis, men nu i ny form. Ett gott exempel är filmbolaget Vitagraphs serie *Scenes of true life*, vilken omfattade c:a 300 filmer – regisserade av Van Dyke Brooke och George D. Baker – tillkomna mellan 1908–1914⁸. I filmerna skildras sociala problem, som alltid får sin lösning efter ingrepp av etablerade samhällsinstitutioner som kyrka, fattigvård eller traditionella välgörenhetsinrättningar.

I Frankrike försökte filmbolaget Pathés produktionschef Ferdinand Zecca sig tidigt på filmer med motiv hämtade från den sociala verklighetens baksidor. För filmer som t.e.x. *Les victimes de l'alcolisme* (1902), brukar han allmänt betraktas som filmrealismens fader⁹. Utvecklingen var emellertid densamma som i USA. Frankrikes motsvarigheter till *Scenes of true life* var Louis Feuillades *La vie telle qu'elle est* (1911–1913) och Victorin Jassets *Les batailles de la vie* (1911–1912)¹⁰. Av dessa var den förstnämnda mycket lik den amerikanska förlagan: det sociala dilemma som presenterades i filmen löstes i slutet inom ramen för det existerande systemet. Den andra var mer vågad, men fick snart problem med den nyinrättade

franska censuren¹¹. I andra stora filmproducerande länder som Tyskland, Italien och Danmark förekom inte alls ämnen av det här slaget i filmerna. Inte heller i Sverige – före *Ingeborg Holm*¹².

I Sverige hade man visat film redan 1896, men någon spelfilmsproduktion påbörjades inte förrän 1909 – det år då Charles Magnusson blev verkställande direktör för Svenska Biografteatern i Kristiansstad. Magnusson skred snabbt till verket, och redan första året gjordes tre spelfilmer. Det var emellertid först 1911, då bolaget flyttade till Stockholm och en vid denna tid modern filmateljé på Lidingö, som verksamheten kom att inrikta mot industriell storproduktion.

Victor Sjöström fick anställning på Svenska Bio 1912. Han ägnade sig till en början mest åt schablonartade melodramer – väl anpassade till Svenska Bios strömlinjeformade produktionspolitik – i stil med *Trädgårdsmästaren* (1912). Med sin åttonde film, som blev *Ingeborg Holm*, visade dock Victor Sjöström ”tecken på ett annat och självständigare val”, som Rune Waldekranz uttryckt det¹³. Den då mycket framstående skådespelerskan Hilda Borgström hade i juli 1912 kontrakterats av Svenska Bio för 30 dagars arbete, mot det ansevärda gaget 5000 kronor. I början av juli 1913 hade bolaget endast tagit 13 av dessa dagar i anspråk, och då kontraktet var på upphållningen gav Magnusson Victor Sjöström fria händer att spela in *vad som helst* med Hilda Borgström i huvudrollen. Sjöström kom då att tänka på det manuskript helsingborgaren Nils Krok givit honom.

Nils Kroks drama

46

Ingeborg Holm var i sin ursprungliga version ett drama i fyra akter, som hade fått sitt uruppförande på Helsingborgs Teater den 5/11 1906. Författaren, Nils Krok, var folkskollärare, rektor för en handelsskola, språkpedagog och sedan många år ledamot av fattigvårdsstyrelsen i Helsingborg¹⁴. Pjäsen byggde på Kroks egna erfarenheter av fattigvårdsarbetet. I en intervju nästan 10 år efter styckets premiär berättade han om vilket djupt intryck de nödställdas lidanden hade gjort på honom, och hur han hade fått idén till pjäsen:

År 1906, strax efter det att jag utgivit mitt första skådespel, *Saul*, kom en ung änka inför fattigvårdsstyrelsen. Hennes förhållanden voro sådana, som jag skildrat i *Ingeborg Holm*. I det ögonblicket uppsteg hos mig tanken att skriva ett fattigvårdsdrama, och jag började genast arbetet.¹⁵

Mot bakgrund av den uppståndelse filmen kom att skapa, förnekade emellertid Krok att han haft några samhällskritiska syften med sitt drama¹⁶. Pjäsen fick ett tämligen svalt mottagande i lokalpressen; dock noterades – oavsett Kroks avsikter – kritiken mot fattigvårdsstyrelsen:

Om man i hr Kroks alster vill söka en tententiös riktning, så skulle pjäsens syftemål vara att visa, huru illa den legaliserade fattigvården fyller sin uppgift såsom den är ordnad.¹⁷

Ingeborg Holm spelades även följande teatersång, och det var då Victor Sjöström – i egenskap av gästregissör vid Helsingborgs teatersällskap – kom att stifta bekantskap med dramat och dess upphovsman. En av dem som såg Sjöströms uppsättning var Ebba Pauli, sekreterare i det då nybildade Svenska Fattigvårdsförbundet. I en uppskattande anmälan i förbundets tidskrift fann hon dramat både angeläget och trovärdigt; dessutom uppmnade hon dem som satt i fattigvårdsstyrelser runt om i landet att försöka se pjäsen. Vidare skrev hon:

En fattigvårdsstyrelse, där det veka elementet, mannen

som ofta och gärna föreslår ett ”litet extra understöd”, kämpar sin ständiga men ojämna kamp mot det mera sträfva elementet, mannen som har mycket klart för sig, att man icke siter i fattigvårdsstyrelsen för att göra sig omtyckt av de fattiga, och som vet att sörja för att fattigskatten under hans regelemente blir lägre för hvarje år. En försörjningsinrättning, icke heller den bättre eller sämre än de flesta sådana; en försörjningsinrättning, där drinkaren och gatans kvinna blir dagligt sällskap för bokens hufvudperson, medan hennes fem barn utackorderas i så långt bort belägna fosterhem, att det går år om, utan att hon får se dem. /.../ Behöva vi gå till diktens värld för att finna allt detta? Eller hafva vi icke alla sett det på närmare håll än så?¹⁸

Ebba Paulis recension blev något av en öppning på den häftiga fattigvårdsdebatt, som skulle komma att föras med filmen *Ingeborg Holm* som utgångspunkt.

Några år senare, när filmmediet hade slagit igenom i Sverige, omarbetade Nils Krok sitt drama till ett filmanuskript. Han försökte sälja det till både Nordisk Films i Köpenhamn och Svenska Bio, men bägge refuserade på grund av berättelsens tonvikt på fattigdom¹⁹. Victor Sjöström, som hade teaterpjäsen i gott minne, fick emellertid Kroks manuskript någon gång under 1912, och följande år beslöt den nyblivne filmregissören sig för att göra film av den sorgliga historien om Ingeborg Holm.

Victor Sjöströms film: Synopsis

Ingeborg Holm, hennes make Sven och deras tre barn lever ett stilla och harmoniskt familjeliv. Efter idogt sparande har Sven lyckats erhålla en kredit på 10000 kronor, och för pengarna öppnar han en speceributik. Under förberedelsearbetet faller han emellertid från en stege; han får en blödning och dör efter kort tid. Ingeborg försöker driva butiken själv, men hemsöds av obetalda räkningar och kreditorer. Hon kämpar tappert; snart är hon dock både skuldsatt och utfattig. Det lilla huset och ägodelarna säljs på auktion, och Ingeborg och barnen bosätter sig i en vindskupa. Som ett resultat av hennes ansträngningar får hon magsår. Då hon varken kan försörja sig själv eller sina barn, råder doktorn henne att söka hjälp av fattigvårdsstyrelsen.

Ingeborg Holm erbjuds ett mycket snålt bistånd, men inser att hon och barnen inte kan överleva på detta. I stället hamnar hon på stadens fattighus, och till hennes förtvivlan utackorderas barnen. För att hon och barnen skall kunna försörjas skäligt måste hon gå med på fattigvårdsstyrelsens omänskliga direktiv. Mor och barn skiljs under tårar.

Efter en tid hittar Ingeborg Holm ett brev från dotterns fostermoder till fattighusets föreståndare. Barnet måste opereras, och den oroliga Ingeborg ber om tillåtelse att få besöka sin dotter. Hon förbjuds detta, men flyr. Hon finner det sjuka barnet i koma, men återförs skoningslöst till fattighuset av polisen.

Den dag då fattighusets invånare får ta emot besök av sina utackorderade barn infinder sig. Ingeborg Holms yngste son kommer, men känner inte igen sin mor. Fostermodern rycker till sig barnet och lämnar rummet. Förödjukelsen och sorgen får alla fördämningar att ränna; mentalsjukdomen angriper den olyckliga Ingeborg, och hon får i fortsättningen tillbringa sina dagar i de sinnessjukas sal.

Femton år senare återvänder hennes äldste son efter en tid till sjöss. Han söker upp sin mor på fattighuset, men föreståndaren upplyser honom om Ingeborgs sinnessjukdom. Den nu åldrade kvinnan leds in, och sonen förfasas när han ser henne bära en tråbit i famnen som vore det ett spädbarn. Sonen visar henne ett gammalt fotografi. Hon stirrar först frånvarande, men smeker sedan hans ansikte. De omfamnar varandra, och i filmens sista bild ser vi en skymt av hennes leende.

Debatten om Ingeborg Holm

En film som så kritiskt skärskådade en samhällsinstitution hade, som sagt, inte tidigare gjorts i Sverige – knappast heller i övriga världen under de närmast föregående åren. *Ingeborg Holm* hade premiär i Göteborg den 27/10 1913; den 3/11 gick den upp på stockholmsrepertoaren²⁰. Att man inte var van vid filmer av det här slaget var uppenbart. Den väckte genast stort uppseende, och föranledde en häftig debatt i stockholmspressen och *Svenska Fattigvårdsförbundets tidskrift*²¹. Debatten öppnades på *Dagens Nyheter*s första sida under rubriken:

FATTIGVÅRDSKRITIK PÅ BIOGRAFEN

**Ett tendensskådespel på Reginateatern
Har fattigvårdsnämnden eller regissören att svara?**²²

Artikelförfattaren var skadad över vad han sett. Han ifrågasatte filmens överensstämmelse med verkligheten, och då i synnerhet med tanke på förhållandena i Stockholm – eftersom han uppfattat att filmen utspelade sig där. Den auktoritära maktutövningen i *Ingeborg Holm* var sannerligen inte vad han förknippade med modern fattigvård.

Artikeln föranledde Svenska Biografteatern att redan nästa dag gå i svaromål²³. I en insändare underströks att filmen inte anspelade på Stockholm, utan snarare speglade förhållandena på landsbygden: "förhållanden vilka på sina platser äro långt mera sorgliga och upprörande än vad som framställs i vår ifrågasvarande bild"²⁴. I artikeln framhölls också den betydelse kinematografen – filmkonsten – kunde och borde ha för samhällsutvecklingen. Ett sådant ansvar förväntade man sig också av pressen, och i synnerhet av *Dagens Nyheter* "som ju alltid par preference varit den tidning som aldrig tvekat att bryta en lans för faktiska missförhållanden inom vårt samhälle"²⁵. Man var därför förvånad över tidningens skeptiska hållning till *Ingeborg Holm*.

Näste aktör på den offentliga scenen var den mycket upprörde fattigvårdsinspektören Georg Nordfeldt, vars brev till *Stockholms Dagblad* publicerades under rubriken "Osund biografkonst"²⁶. Enligt hans uppfattning gav *Ingeborg Holm* en direkt felaktig bild av den offentliga fattigvården. Filmen var därför både "osund" och "anstötlig", och skulle vålla stor skada; den skulle förvilla allmänheten och väcka omotiverad indignation över fattigvårdsmyndigheternas arbete. Enligt fattigvårdsinspektören förekom aldrig den form av maktmissbruk som skildrades i filmen. Vissa episoder ansåg han vara särskilt osannolika: den "vidrigaste" scenen var skildringen av Ingeborg Holms flykt från fattighuset:

Enligt gällande fattigvårdsförordning och K. M:ts utslag äger fattigvårdsstyrelsen ej rätt att mot den intagnes vilja kvarhålla honom eller henne å en anstalt. Ingeborg Holm hade sålunda rätt att när som helst lämna anstalten. Det är då otänkbart såväl att fattigvårdsstyrelsen kunnat ge order om hennes återhämtande som att vederbörande kronobetjäning kunnat bidra vid hennes gripande och återförande till anstalten.²⁷

Nordfeldt hävdade att det vid denna tid omdiskuterade husbondeväldet – den förbehållslösa bestämmelserätt över understödstagarna, som 1871 års fattigvårdsförordning gav fattigvårdsstyrelserna²⁸ – upphört att gälla genom "K. M:ts utslag". Dock rådde det, som vi skall se, delade meningar om tillämpningen av detta. Nordfeldt fick också komma till tals i en

artikel i *Dagens Nyheter*, och även där gav han uttryck för sin absoluta tilltro till lagstiftningen och de kommunala fattigvårdsmyndigheternas sätt att arbeta²⁹.

Signaturen "E.B." i filmtidskriften *Biografen* uppfattade den kritik *Ingeborg Holm* väckt "å det kränkta ämbetets vägar", som "torr och uddlös"³⁰. Skribenten ansåg att filmens upphovsmän borde tackas i stället för häcklas, för att de reagerat mot fattigvårdens metoder. Särskilt angeläget var det att protestera mot behandlingen av "oskyldiga" människor som Ingeborg Holm.

Nils Krok bemötte i en lång artikel i *Stockholms Dagblad* den kritik som fattigvårdsinspektören Nordfeldt riktat mot filmen³¹. Svaret var motsägelsefullt: å ena sidan försäkrade han att stycket inte utgjorde någon anklagelse mot fattigvårdsmyndigheterna, utan speglade rådande förhållanden; å andra sidan att hans motiv för att skriva pjäsen – utöver det litterära intresset – varit en ärlig strävan att förbättra vården. Förklaringen till hur filmens fattigvårdsstyrelse med tvång kunde tillbaka den förlupna Ingeborg Holm var förvirrande:

Men inte kan kamreren lämna henne utan hjälp. Det är ett godt motiv, som drifver honom att återföra Ingeborg Holm. Ni säger: "Enligt gällande fattigvårdsförordning och K. M:ts utslag äger fattigvårdsstyrelsen ej rätt att mot den intagnes vilja kvarhålla honom eller henne i anstalt." Jag gläder mig mycket åt denna förordning. Men hvilken räckvidd har den väl, och huru efterlefves den?

Om en människa vill ha fattigvårdsstöd, är det fattigvårdsstyrelsen som bestämma i hvad form, det skall utgå. Och så bör det naturligtvis vara. Om nu en kvinna är intagen på anstalt och hennes barn utackorderade, så kan fattigvårdsstyrelsen bestämma, att hon stannar där, tills hon själf kan försörja sina barn. Och detta är nog inte så lätt för henne, om de äro några stycken. Fattigvårdsstyrelsen har nämligen husbonderätt över dem, hvars minderåriga barn ånjuta full försörjning. Det finns ogifta mödrar, som fått stanna på inrättningen år efter år, äfven om de begärt att få komma ut och själfva få ta hand om sina barn. Vederbörande har nämligen tillämpat paragraf 35. mom. 2, som säger att om någon genom lättja och liknöjdhet ådrager sina minderåriga barn sådan nöd etc, så skall han stå under fattigvårdsstyrelsens husbondevälde, tills den kostnad, fattigvårdssamhället tillskyndats, glifvit (sic) godtgjord.³²

Det enda Krok tycktes vara övertygad om var att övergrepp av det här slaget skedde i verkligheten, och att bevekelsegrunderna kunde vara olika: polishämtning kunde vara grundad på fattigvårdsstyrelsens omsorg och "goda motiv", ett utslag av *desunderlättelse* att efterleva fattigvårdsförordningen och K. M:ts beslut, ett resultat av detta besluts *ringa räckvidd* eller kunde vara fråga om en tillämpning av fattigvårdsförordningens § 35, 2:a momentet. (Förmodligen uppvisade fattigvården vid denna tid just en så splittrad bild.)

Regissören Victor Sjöström gav sig också in i striden om *Ingeborg Holm*. I ett inlägg i *Stockholms Dagblad*³³ åberopade han Nils Kroks tjugoåriga erfarenhet av fattigvårdsfrågor, samt hänvisade till det positiva bemötande pjäsen fått i *Svenska Fattigvårdsförbundets tidskrift*. Sjöström hade också själf läst om missförhållanden liknande dem som skildrades i filmen, och tagit intryck av detta vid iscensättningen. Han trodde inte att det fanns någon risk för att filmen *Ingeborg Holm* skulle vara skadlig, utan hoppades att den "skulle kunna göra godt i någon vrå genom att hos åskådarna väcka medkänsla för de mindre lyckligt lottrade i samhället"³⁴.

I *Svenska Fattigvårdsförbundets tidskrift* kommenterade Axel Hirsch – en av tidskriftens bägge fasta redaktörer³⁵ – såväl filmen som den debatt den givit upphov till³⁶. Hirsch menade att vissa sakliga invändningar kunde göras mot *Ingeborg Holm*, men att detta framförallt hängde samman med mediets natur. Att

koncentrera ett händelseförlopp på detta sätt ledde oundvikligen till viss förvanskning. Dock, hävdar han, förekommer inget i filmen ”som icke kan tänkas förekomma i svensk fattigvård”³⁷. Vad beträffar lagligheten i polisens återförande av Ingeborg Holm till fattighuset, ställer sig Hirsch tveksam, men: ”den som skriver dessa rader erinrar sig dock ett och annat fall som äro liknande med det här anförda, och som varit mycket upprörande”³⁸. Vidare påpekar han att människor med fog blivit upprörda över att Ingeborg Holm – som kom från ett gott hem – sammanförts med ”sambhällets sämsta element”, eftersom detta var den bistra verkligheten på fattighuset. Slutligen sammanfattar Hirsch:

Har Ingeborg Holm emellertid bidragit till att hos ett stort antal åskådare väcka intresse för fattigvården, och har det uppgått för dem, att fattigvården är en angelägenhet, som hela samhället, icke blott ett antal avlönade funktionärer, har ansvar för, så vore ju mycket vunnet.³⁹

Därmed satte Axel Hirsch punkt för debatten om *Ingeborg Holm*.

En tänkbar slutsats

Ingeborg Holm rönt en viss uppmärksamhet redan när den visades på teatern, men det var först när den presenterades som film – ett medium med betydligt större genomslagskraft – som den kom att väcka verklig debatt. Fattigvårdsfrågor fick plötsligt stor publicitet; man ifrågasatte och kritiserade den svenska fattigvården på tidningarnas förstasidor. Filmen skapade utan tvekan opinion, och kom därtill att verka som ett slags murbräcka i debatten för de krafter – t. e. x. Svenska Fattigvårdsförbundet⁴⁰ – som verjade för en ny lagstiftning.

48 År 1918, nästan fem år efter premiären på *Ingeborg Holm*, fick Sverige en ny fattigvårdslag⁴¹. I denna avskaffades bl. a. slutgiltigt den omtvistade husbonderätten. En annan brist som tillrättalades, och som även den kommit till uttryck i filmen, var synen på alla nödställda som fattighjon⁴². Dessutom blev kommunerna skyldiga att betala ”erforderligt underhåll”, i stället för den 1871 angivna ”nödortfuga bärgningen”.

Många faktorer bidrog naturligtvis till den nya lagen; att problemen inom fattigvården kom till offentlig kännedom kan till stor del tillskrivas *Ingeborg Holm*.

Noter

1. Se Bengt Forslund, *Victor Sjöström – hans liv och verk*, Stockholm 1980, sid 73 och Rune Waldekrantz, *Filmens Historia*, Del 1, Stockholm 1985, sid 489.
2. Jean Mitry, *Histoire du Cinéma*, Vol 1, Paris 1967, sid 200.
3. Waldekrantz, a a, sid 184 f.
4. *ibid.*
5. *ibid.*
6. Mitry, a a, sid 195.
7. *ibid.*
8. Mitry, a a, sid 409 ff.
9. Mitry, a a, sid 218.
10. Mitry, a a, sid 415 f samt sid 423 f.
11. *ibid.*
12. Rudolf Holme protesterade tidigt mot den utslätade svenska filmproduktionen. I en artikel i tidskriften *Brand* (27/11 1915) under titeln ”Teater och biograf i den socialistiska agitationens tjänst” uppmanas biografpubliken, som enligt Holme huvudsakligen utgjordes av arbetare, att genom bojkotter och upprättandet av lokalkommittéer tvinga filmbolagen att ta hänsyn till deras ”vilja, tanke och smak”. I stället för det ”förträffliga sömnme-

del” som den vanliga biografrepertoaren bestod av, skulle man då få se filmatiseringarna av Berta von Suttner's *Ned med vapnen*, Emile Zolas *Gruvstrejken*, och – Nils Kroks *Ingeborg Holm*. Holmes artikel finns omtryckt i Gunder Andersson, Eva Bjärlund och Ingmari Eriksson, *Motbilder – Svensk socialistisk filmkritik*, Stockholm 1978, sid 35-37.

13. Waldekrantz, a a, sid 487.
14. Forslund, a a, sid 67.
15. Nils Krok, ”Hur det gick till” i *Veckojournalen*, 2/5 1915.
16. Nils Krok, ”Ingeborg Holm – sund eller osund biografkonst?” i *Stockholms Dagblad*, 10/11 1913.
17. Signaturen ”r-n”, ”Ingeborg Holm - ett folkskådespel” i *Helsingborgs Dagblad*, 6/11 1906.
18. Ebba Pauli, recension av *Ingeborg Holm* i *Svenska Fattigvårdsförbundets tidskrift*, red. G. H. von Koch, I/Häfte 2 1907, sid 102.
19. Se Bengt Idestam-Almqvist (Robin Hood), *Den svenska filmens drama Sjöström, Stiller*, Stockholm 1939, sid 113.
20. Forslund, a a, sid 379.
21. I England, där filmen döpts om *Margaret Day*, var man tydligen orolig för att filmen ”ökar skräcken för fattighuset som är så djupt präglad i våra behjärtansvärda fattiga och får dem att utihärda outhärliga umbäranden hellre än att ansöka om den hjälp som de med all rätt är berättigade till”. Citatet från tidskriften *The Bioscope* (22/1 1914) finns översatt i Kevin Bronlow, ”Sambällskritik år 1913” i *Chaplin*, 27/ nr 1 1985, sid 40.
22. Osignerad artikel, ”Fattigvårdskritik på biografen” i *Dagens Nyheter*, 4/11 1913.
23. Artikel signerad ”Svenska Biografteatern”, ”Fattigvårdskritik på biograf” i *Dagens Nyheter*, 5/11 1913.
24. *ibid.*
25. *ibid.*
26. Georg Nordfeldt, ”Osund biografkonst” i *Stockholms Dagblad*, 6/11 1913.
27. *ibid.*
28. /För en beskrivning av sekelskiftets socialpolitik se Åke Elmér, *Från Fattigsverige till välfärdsstaten*, Lund 1963, sid 46 ff.
29. Osignerad artikel, ”Verklighetsskildring eller sensationspjäs” i *Dagens Nyheter*, 12/11 1913.
30. Erik Brogren, ”Ingeborg Holm” i *Biografen*, nr 9 1913.
31. Nils Krok, Ingeborg Holm – sund eller osund biografkonst?” i *Stockholms Dagblad*, 10/11 1913.
32. *ibid.*
33. Victor Sjöström, ”Biografdramat Ingeborg Holm än en gång” i *Stockholms Dagblad*, 11/11 1913.
34. *ibid.*
35. Axel Hirsch blev 1925 direktör för Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet.
36. Axel Hirsch, ”Svensk fattigvård på biografen” i *Svenska Fattigvårdsförbundets tidskrift*, red G. H. von Koch, 7/ Häfte 6 1913, sid 281–283.
37. Hirsch, a a, sid 283.
38. *ibid.*
39. *ibid.*
40. Om Svenska Fattigvårdsförbundets roll för 1918 års fattigvårdslag se Kurt Sjöström, *Socialpolitiken – i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1984, sid 116. (Det bör noteras att förbundets sekreterare Ebba Pauli, som recenserade *Ingeborg Holm* på teatern redan 1907, var ledamot i fattigvårdslagstiftningskommittén 1907–1916.) Detta behandlas även i en delrapport från ett pågående uppsat sarbete, författad av Anna Meeuwisse och Ove Mallander, på Socialhögskolans forskningsavdelning, som bl. a behandlar Fattigvårdsförbundets strävanden och där debatten om *Ingeborg Holm* får utgöra en illustration.
41. För innehållet i lage se t. e. x. Arne Dahl, Hans-Erik Hjelm, Cecilia Modig, Bertil Ottosson och Kjell Stridsman, *Den svenska sociallagstiftningen: Framväxt och nuläge – en materialistisk analys*, Rätt och samhälle i Almaserien, red. Stig Edling och Göran Elwin, Stockholm 1974, sid 88 ff.
42. Det ålades bl a kommunerna att anordna ålderdomshem, samt landstingen att anordna s k ”arbetshem för försämliga försörjare”.